

економісти О. Ольхін та Ю. Жуковський. Були навіть у міністерстві Бунге й колишні учасники революційного руху 60-х років. Так, Володимир Іванович Ковалевський – віце-директор одного з департаментів міністерства фінансів – два роки (1869 – 1871 рр.) був в'язнем Петропавлівської фортеці. Створити за короткий час колектив однодумців Бунге не вдалося, і він весь час відчував опозиційний тиск частини своїх співробітників.

Розпочинаючи реформи, Бунге усвідомлював, що Російська імперія – сільськогосподарська країна, де селяни становлять 90 %. Микола Християнович був прибічником приватного землевладіння і вважав право повністю розпоряджатися землею формою реалізації принципу свободи підприємництва. На його думку, викупна операція може бути проведена тільки за активної допомоги держави шляхом капіталізації селянського оброку в банках [15, 20]. Бунге відводив кредитові основну роль в організації викупу. Він звертав увагу на те, що для цієї мети не можна використовувати казенних кредитних установ, а тому треба створити систему приватних банків, які б у цілому позитивно вплинули на подальший економічний розвиток Росії.

Він вирішив спочатку дещо покращити становище колишніх кріпаків, що вже перейшли на викуп. Обговорення законопроекту про зниження викупних платежів почалося в червні 1881 р. Закон набув чинності в грудні того ж року. Згідно з законом, передбачалося зниження всіх викупних платежів на 16 % із кожного наділу. У документі зазначалося, що з 1883 р. усі селяни, які ще залишалися в тимчасовозобов'язаному стані, повинні перейти на обов'язковий викуп.

Наступною реформою Бунге стало скасування подушного податку, який майже 150 років тяжів над селянством. Проект “Про заміну подушного податку іншими податками” Микола Християнович вніс на розгляд Державної ради в березні 1882 р. Міністр, пропонуючи поступове скасування подушного податку, передбачав надходження до казни на початку 80-х рр. майже 59 млн. крб. [16, 52].

Навколо законопроекту точилася гостра боротьба, тому він був прийнятий тільки в січні 1886 р. Одночасно з ліквідацією подушного податку виникло питання про його бюджетну компенсацію. Її було отримано за рахунок підвищення на 45 % податків із державних селян шляхом переходу їх із 1886 р. на викуп, а також зростанням для всього населення прямих податків на третину, а непрямих – у 2 рази. Значна роль у реформах Бунге відводилася ліквідації у 1880 р. соляного податку, який щорічно приносив державі прибуток близько 14 млн. крб. [17, 24]. Реформатор вважав, що це дозволить, з одного боку, покращити стан злидненої частини населення, а з іншого – створити більш сприятливі умови для розвитку скотарства.

Для фінансової допомоги селянам, на яких припадав основний тягар податків, було створено у травні 1882 р. Селянський банк. Це була зовсім нова для Росії установа, діяльність якої мала пом'якшити гостроту аграрного питання. Через цей банк у 1883 – 1900 рр. селянам було продано 5 млн. дес. землі [17, 24].

Створення Селянського банку викликало не тільки підтримку. Бунге гостро критикували дворяни-

землевласники. Своєрідною відповіддю міністра на критику стало заснування у квітні 1885 р. Дворянського банку, який надавав грошові кредити під заставу їхніх земель на пільгових умовах. Уже за перший рік свого існування банк видав дворянам майже 70 млн. крб. [18, 34].

Певне місце у фінансовій діяльності М.Х. Бунге посідала митна політика. У першій половині 1880-х рр. мито на продукцію, що ввозилася з-за кордону, підвищувалося втричі: 1882, 1884, 1885 рр. Завдяки цьому митний прибуток зріс майже на 30 %, склавши в 1886 р. понад 112 млн. крб. [19, 24]. Підвищення мита, з одного боку, забезпечувало нове надходження грошей до казни, з іншого – захищало вітчизняного виробника, особливо в нафтовій та металургійній галузях промисловості.

Важливим напрямом діяльності міністра стала підготовка грошової реформи. Першим кроком на шляху до неї було вилучення з обігу 400 млн. кредитних білетів, накопичення золотого запасу в Державному банку, запровадження в 1885 р. нового монетного Статуту, який визначив пробу для срібла та золота за зразком більшості європейських країн [20, 755]. Як відомо, грошова реформа, про яку мріяв М. Х. Бунге і для реалізації якої він вжив ряд заходів, була здійснена лише в 1897 р. С. Ю. Вітте.

Одночасно з реформуванням фінансової та економічної системи Російської імперії Микола Християнович розробив і запровадив у життя програму з робітничого питання. “Промисловий розвиток стримувався відсутністю в країні сучасного законодавства”. У 1880 р. міністр зазначав: “Росія відстає від Західної Європи в цьому відношенні на півстоліття” [21, 58].

Аналіз програми Бунге свідчить, що він був добре обізнаний із європейським фабричним законодавством, зокрема з англійським, французьким. Водночас ним були використані матеріали комісії Валуєва та Штакельберга, які аналізували становище російських робітників у 60 – 70-х роках XIX ст.

Зразком для реформатора стала англійська система фабричного законодавства, у якій чітко простежується роль держави. Бунге був прихильником інституту фабричної інспекції, що мала широкі повноваження: відвідувати підприємства, віддавати під суд винних у порушенні фабричного законодавства, нарешті, складати щорічні звіти, що надходили до парламенту.

Перший із фабричних законів вийшов у 1882 р. Згідно із законом, заборонялося використання праці дітей до 12 років, їхня денна робота обмежувалася 8 годинами. Власники підприємств були зобов'язані забезпечити навчання дітей у початковій школі [22, 143].

Наступні закони з'явилися у 1885 та 1886 рр. Вони визначили порядок найму та звільнення робітників, отримання ними платні, стягнення штрафів. Заборонялася робота жінок та підлітків уночі [19, 145]. Для контролю за виконанням законів на підприємствах Росії вводилася урядова фабрична інспекція, що була підпорядкована міністерству фінансів. Слід підкреслити, що консервативні видання, такі як “Московские ведомости” Каткова, “Гражданин” князя Мещерського, побачили у фабричних законах Бунге соціалістичні ідеї. Це не відповідало дійсності. Закони лише дещо обмежували свавілля фабрикантів.

На завершення аналізу реформ М.Х. Бунге слід зазначити, що вони в цілому відповідали потребам економічного розвитку Росії і були продовженням буржуазних реформ 60 – 70-х рр. XIX ст.

Незважаючи на свою непослідовність, протиріччя та поліативність, реформи М.Х. Бунге все ж сприяли фінансово-економічному оздоровленню країни, оскільки створили необхідні передумови для промислового піднесення 90-х років XIX ст. Завдяки реформам 1881 – 1886 рр. був дещо послаблений податковий тягар, покращено становище селянства – головного платника податків Російської імперії. За рахунок підвищення митних тарифів на продукцію, що ввозилася з-за кордону, виникли сприятливі умови для розвитку вітчизняної промисловості. Нарешті, було запроваджено фабрично-заводське законодавство, яке не тільки обмежило свавілля власників підприємств, але й засвідчило роль держави у врегульованні конфліктів між підприємцями та робітниками.

Слід зазначити, що курс міністерства фінансів, особисто Бунге, багато в чому розходився з економічними поглядами консервативних кіл. У пресі розгорнулася огидна кампанія на чолі з М. Катковим та В. Мещерським. “Усе суспільство, – писав дореволюційний економіст П. Кованько, – поділялося на два табори – “табір шанувальників М.Х. Бунге” і протилежний – “його ворогів”. Серед свого оточення Катков дав клятву “скинути” Бунге. Міністра фінансів постійно звинувачували в слабкому розумінні російської дійсності й потреб народного господарства, у сліпому служінні західноєвропейським доктринам. Дійшло до того, що в передовій статті “Московских ведомостей” за січень 1886 р. Катков прямо назвав М.Х. Бунге “прихильником ліберальної партії”, що отримала поразку в 1881 році” [23, 43]. Напади консервативної преси на М.Х. Бунге підтримував К.П. Победоносцев, який не пропускав нагоди переконувати Олександра III в згубності для Росії політики М.Х. Бунге. Кампанію проти Бунге підтримували і в міністерстві внутрішніх справ. Міністр Д. Толстой намагався за допомогою адміністративних заходів перешкодити органам ліберальної преси (“Вестнику Європи” і “Русским ведомостям”) виступати на захист міністра фінансів. За таких умов Олександр III не залишалося нічого іншого, як піти назустріч вимогам консерваторів. Наприкінці 1886 р. М.Х. Бунге пішов у відставку [24, 411].

Слід підкреслити, що реформатор не зміг здійснити більшої частини своєї програми. Діючи за умов фінансово-економічної кризи і постійного цькування з боку певних суспільних кіл, міністр фінансів Бунге не зміг реалізувати свої пропозиції щодо переселення селян і організації дешевого кредиту для малоземельних. Позики Селянського банку були доступними лише незначній частині селян. На папері залишилися проекти про ліквідацію кругової поруки та паспортної системи. Можна погодитися з дослідницею Е. Кузнецовою у тому, що реформи Бунге в тій історичній ситуації були паліативами і не могли істотно покращити становище народу. Ліквідувати бюджетний дефіцит міністру так і не вдалося [25, 113].

М.І. Туган-Барановський зазначав, що Бунге став “істинним реформатором нашої фінансово-

економічної політики” саме тому, що “він був теоретиком і прийшов на посаду міністра фінансів як добросовісний учений, який “був добре обізнаний із економічною та фінансовою політикою Заходу” [26, 146]. М.І. Туган-Барановський підтримав і американський дослідник І.-С. Коропецький, який підкреслив, що знання умов економічного розвитку передового Заходу дало змогу Бунге стати “видатним” міністром фінансів і провести реформи у власній країні [27, 199].

Микола Християнович Бунге за свого життя встиг зробити дуже багато. Він був членом Імператорського російського географічного товариства, почесним членом Імператорської академії наук, університетів: Санкт-Петербурзького, Новоросійського та Київського св. Володимира, Історичного товариства Нестора-літописця, Київського юридичного товариства тощо. З ініціативи М.Х. Бунге почали видавати “Вісник фінансів, промисловості й торгівлі”.

М.Х. Бунге був нагороджений орденами: св. Станіслава II ст. – 1857 р., св. Володимира III ст. – 1862 р., св. Станіслава I ст. – 1865 р., св. Анни I ст. – 1868 р., св. Володимира II ст. – 1874 р., Білого Орла – 1879 р., св. Олександра Невського – 15 травня 1883 р.; медалями на пам’ять про війну 1853 – 56 рр., золотою медаллю за участь у роботі Редакційної комісії із селянського питання [15, 23].

М.Х. Бунге, учасника й ініціатора багатьох значущих реформ, у 1886 році було призначено на почесну й відповідальну посаду голови Комітету міністрів. Але найголовніше те, що ідеї Бунге стали підмурком майбутніх соціальних та економічних перетворень і створили своєрідну базу для здійснення реформ його послідовниками.

Сподіваємося, що ідеї Миколи Християновича Бунге послужать джерелом роздумів, пошуків і знахідок для всіх, хто хоче бачити Україну процвітаючою державою з розвинутою економікою. Для початку було б слушно перевидати його економічні праці, які по-справжньому поціновані в багатьох країнах, але незаслужено забуті на батьківщині.

1. Степанов В. Л. Н.Х. Бунге – Государственный деятель (1823 – 1895) // *История СССР*. – 1991. – № 1; Степанов В.Л. *Рабочий вопрос в социально-экономических воззрениях Н.Х. Бунге* // *Вестник МГУ*. – Сер. 8. *История*. – 1987. – № 3; Степанов В.Л. Н. Х. Бунге: Судьба реформатора. – М., 1998.
2. Хадонов Е. Е. *Очерки из истории финансово-экономической политики пореформенной России (1861 – 1904)*. – М., 1997.
3. Горкіна Л.П. *Нариси з історії політичної економії в Україні (остання третина XIX – перша третина XX ст.)*. – К., 1994; Горкіна Л.П. *Еволюція економічної теорії в Україні у другій половині XIX – першій третині XX ст.: Автореф. дис ... д-ра економічних наук: 08.01.04 / Київ. нац. у-т ім. Тараса Шевченка*. – К., 2001.
4. Злупко С.М. *Економічна думка України (від давнини до сучасності)*. – Л., 2000; Злупко С.М. *Персоналії і теорії української економічної думки*. – Л., 2002.
5. Коропецький І.-С. *Українські економісти XIX ст. та західна наука*. – К., 1993.
6. Вернигора Л.В. *Розвиток економічної науки в Київському університеті (XIX – початок XX ст.): Автореф. дис ... канд. економічних наук: 08.01.04 / Київ. нац. у-т ім. Тараса Шевченка*. – К., 2002.

7. Запара М.І. М.Х. Бунге – почесний член Університету Св. Володимира // *Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства / Інститут історії НАН України.* – 2002. – Вип. 6.
8. *Економічна енциклопедія / Відповідальний ред. С.В. Мочерний.* – К., 2000. – Т.1.
9. Бунге Н. Х. *Теория кредита* – К., 1852; Бунге Н. Х. *Основания политической экономии.* – К., 1870; Бунге Н. Х. *Полцейское право.* – К., 1873 – 1877. – Т. 1–2; Бунге Н. Х. *Курс статистики.* – К., 1876. – Ч. 1–2.
10. Касяненко Ю.Я. Бунге М.Х. // *Юридична енциклопедія.* – К., 1998. – Т. 1.
11. Бунге Н.Х. *Очерки политико-экономической литературы.* – СПб., 1895.
12. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. *Энциклопедический словарь.* – СПб., 1891. – Т. 4-а.
13. Кулинич И. М. *Немецкая диаспора в столице Украины Киеве // Вопросы германской истории – Днепропетровск, 1996.*
14. Феоктистов Е.М. *За кулисами политики и литературы.* – М., 1929.
15. Василик О.Д., Бойко Є.М., Онищук Я.В. *Микола Христьянович Бунге: фінансист, педагог, державний діяч // Фінанси України.* – 2004. – № 5.
16. Погребинский А. П. *Финансовая политика царизма в 70 – 80-х годах 19 века // Исторический архив.* – М., 1960.
17. Мигулин П. П. *Настоящее и будущее русских финансов.* – Х., 1907.
18. Олейников Ю. *Бунге – царский министр финансов / Россия молодая.* – 1991. – № 4.
19. Зайончковский П.А. *Российское самодержавие в конце XIX столетия. (Политическая реакция 80-х – начала 90-х годов).* – М., 1970.
20. Джанишев Г.А. *Эпоха великих реформ. Исторические справки.* – СПб., 1907.
21. Лаверьчев В. Я. *Крупная буржуазия в пореформенной России (1861 – 1900).* – М., 1971.
22. Лаверьчев В. Я. *Царизм и рабочий вопрос в России (1861 – 1917).* – М., 1972.
23. Кованько П. Л. *Главнейшие реформы, проведенные Н.Х. Бунге в финансовой системе России. Воспоминания современника // Университетские известия* – К., 1900. – № 5.
24. Корнилов А. А. *Курс истории России XIX века.* – М., 1993.
25. Кузнецова Е. Н. *К истории контрреформ 80-х – 90-х годов XIX века в России // Вестн. Ленинградского ун-та.* – 1976. – № 17.
26. Туган-Барановський М.И. *Витте и Бунге как министры финансов // Северные записки.* – 1915. – № 3.
27. Koropecky I. S. *Academic Economics in the Nineteenth Century Ukraine // Selected Contributions of Ukrainian Scholars to Economics – Cambridge, 1984.*

С. Г. Ганницький

ВАСИЛЬ ФЕДОРОВИЧ СИМИРЕНКО – “УКРАЇНСЬКИЙ ФОРД” КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

В.Ф. Симиренко – знакова постать кінця ХІХ – початку ХХ ст. І для сучасників, і для сьогоденних українців Симиренко – це підприємець, видатний технолог, конструктор, винахідник, український цукровар і меценат, схожий більше на англійського міністра чи видатного техніка з Америки [1, 56–58]. Він постать нового соціального типу, яка вагомо з’являється в другій половині ХІХ ст., свідомо й

цілеспрямовано продовжує господарські й культурні традиції народу, потужно стимулює національне відродження. Дослідження життя і діяльності відомого представника українського підприємництва ХІХ ст. В.Ф. Симиренка набуває особливої актуальності в умовах незалежної України, у час, коли формується сучасна підприємницька еліта держави.

Аналіз наукової літератури засвідчує, що питання діяльності Василя Симиренка як інженера висвітлено побіжно в спогадах рідних, колег і друзів: Сауляк Савицької, О.М. Дузь-Крытченко, В. Леотовича [2], А. Ніконовського [3], О.Ф. Кістяківського [4], Є. Чикаленка [5, 19]. Серед напрацьовань сучасних дослідників варто виділити студії Ю. Хорунжого [6, 44–45], Т. Лазанської [7, 204–205], Н. Гамоля [8, 56–58].

Мета розвідки – дослідити підприємницьку діяльність В.Ф. Симиренка. Об’єктом нашої статті є історична постать Василя Федоровича Симиренка як інженера, винахідника і менеджера, предметом дослідження постає його діяльність у 70 – 90-х роках ХІХ та на початку ХХ ст. у селі Сидорівці (нині – Канівського району).

Народився Василь Федорович Симиренко 1835 року в Млієві, був на п’ятнадцять років молодший за Платона Симиренка – головного генератора і впровадника ідей фірми “Торговий дім «Брати Яненки і Симиренко»”. У другій половині 50-х років ХІХ ст. навчався у вищому комерційному пансіоні в Москві, потім – у Санкт-Петербурзькому технологічному інституті, після чого впродовж двох років стажувався в лабораторії відомого французького хіміка, засновника агрономічної хімії, Жана Бусенго [9, 18]. Його перебування у Франції збіглося з сумними подіями, що мали місце у фірмі на початку 1860-х років: смерть засновників фірми – старшого брата Платона Федоровича (1863 р.), а згодом і батька (1867 р.). Ці обставини змусили Василя перебрати на себе керівництво “Торговим домом «Яхненки і Симиренко»”. Правовий аспект справи допоміг залагодити відомий український юрист Олександр Кістяківський [6, 44 – 45]. Протягом 10 років (1863 – 1873 рр.) Василь Симиренко намагався подолати збитковість фірми. Однак із кожним роком фінансові справи погіршувалися.

Зробивши все можливе й переконавшись у приреченості фірми, Василь Федорович у 1873 році залишив посаду голови адміністрації, відмовився від великого, як на ті часи, утримання, керівника фірми (12000 крб. у рік), від своїх прав на спадщину і залишив батьківську оселю.

За роки, роботи в Млієві він заощадив близько 30 – 35 тис. крб. і на ці гроші купив із торгів запущену руїну невеликої державної цукроварні в селі Сидорівці на Канівщині [10, 6 – 7; 7, 204]. Щоб відремонтувати і працювати на ній, потрібні були величезні кошти. Їх доводилося позичати на дуже не вигідних умовах. “Я часом платив по 84 % річних, щоправда, позичаючи на короткий час”, – згадував якийсь Василь Федорович, будучи вже заможною людиною [2, 37 – 48].

Тільки завдяки глибокому знанню справи, організаційному хисту та працьовитості Василя Федоровича, куплений ним завод-руїна зміг приносити прибутки і зробив його багатю людиною [11, 19]. У тодішніх довідниках містилася інформація, що власником заводу була його дружина – Софія Іванівна Альбрандт [12]. Добрий стан справ у